

چالشهای هیدروپولیتیک ایران و عراق با تأکید بر اروندرود

محمد علی میرزائی*

پیشگفتار

نقش آب در زندگی و تمدن بشری، جای چون و چرا ندارد. نخستین تمدنهای بشری در کنار رودهای دائمی و منابع آب، ۵ تا ۶ هزار سال پیش در میانرودان و کناره رود نیل شکل گرفته‌اند. وجود آب کافی و فراوان و خاک حاصلخیز، مازاد محصول کشاورزی و تراکم جمعیت را به دنبال داشت. بدین سان هسته‌های شهرنشینی پدید آمد و ترتیباتی برای اداره امور آب داده شد تا این عنصر حیاتی ضمن نقش آفرینی، مدیریت شود. دو سوم سطح زمین را آب فرا گرفته است. از این مقدار، ۹۷ درصد آب شور و تنها ۳ درصد آب شیرین و خوردنی است. از ۳ درصد آب شیرین و قابل استفاده، بخش بزرگی از آن (۱/۷ درصد) به گونه‌ی یخچالهای قطبی است که بهره‌گیری از آن توجیه‌پذیر نیست. بدین سان کل آب شیرین قابل استفاده برای بشر دست بالا از یک درصد هم کمتر است. (جدول شماره ۱)

ایران و عراق از دید اقلیمی در منطقه معتدله شمالی قرار گرفته‌اند. حجم بارش در ایران کمتر از عراق است، و سرازیر شدن آبهای سطحی از مرزهای ایران به کشورهای همسایه از جمله عراق، بخش بزرگی از این منابع را از دسترس ایران خارج می‌کند.

همسایگی و اشتراکات فرهنگی و مذهبی ایران و عراق مانع از کشمکش و برخورد میان آنها نشده است. اختلافهای مرزی و سرزمینی، ژرفترین لایه بروز درگیری میان دو طرف بوده و هست و اروندرود نماد این اختلافها به شمار می‌رود.

هیدرولوژی اروندرود

اروند، رود بزرگی است که از به هم پیوستن رودهای دجله و فرات از عراق و کارون از ایران پدید آمده و مرز دو کشور را تشکیل می‌دهد. اروندرود در ۱۱۰ کیلومتری شمال باختری آبادان و ۶۴ کیلومتری شمال بصره مرز مشترک دو کشور را به درازای ۸۱ کیلومتر تشکیل می‌دهد. (arvand free zone. com). (نقشه ۱) درازای آن از ملتقای کارون ۸۵ کیلومتر و پهنای آن ۵۰۰ تا ۱۰۰۰ متر و در مصب، کمابیش ۲ کیلومتر است. ژرفای آن از ۹ تا ۱۵ متر است و در مصب ۱۰ متر اندازه‌گیری شده است. (افشین، ۱۳۷۳، ۲۵۷)

درازای اروندرود از قرن تا خلیج فارس ۱۸۵ کیلومتر و پهنای آن به هنگام بالا آمدن آب از ۱۰۰۰ تا ۱۵۰۰ متر متغیر است. پهنای آن ۵۰۰ تا ۷۰۰ متر و ژرفای آن از ۱۰ تا ۱۵ متر متغیر است. (نامی و محمدپور، ۱۳۸۷، ۲۵)

دجله و فرات در محلی به نام قرن به هم می‌پیوندند و سپس در نهر خین در جنوب شلمچه به مرز ایران می‌رسد. کارون در خرمشهر پس از پیوستن چند نهر بزرگ و کوچک به آن، به دهانه فاو در خلیج فارس می‌ریزد.

رسوبات اروندرود پیوسته از وسعت خلیج فارس می‌کاهد و بر وسعت دلتای خود می‌افزاید. پژوهشگران برآورد کرده‌اند که پیشروی خشکی در آب هر سال ۵۳ متر بوده و اروندرود ۱۵۰ کیلومتر در خلیج فارس پیش رفته است. (بای، ۱۳۸۴، ۸۹)

* دانشجوی دکتری جغرافیای سیاسی

نزدیکترین نقاط دو ساحل به يك اندازه باشد یا به عبارت ساده‌تر، خطی است که منطقه مشترک میان دو کرانهٔ روبه‌رو یا مجاور را به دو نیمهٔ مساوی تقسیم می‌کند. (سیدی، ۱۳۵۹، ۱۰)

هر گونه تغییر مسیر رودخانه، تغییر جایگاه خط منصف را به دنبال دارد در عرف بین الملل پذیرفته شده است که در صورت تغییر مسیر رودخانه، خط مرزی همان خط نیمساز پیشین است. بنابراین، پیروی از این اصل در تعیین رود مرزی به زیان یکی از کشورها تمام می‌شود. از همین رو، یا خط نیمساز تازه‌ای کشیده می‌شود یا شیوه دیگری به کار گرفته می‌شود.

(فرشادگهر، ۱۳۶۹، صص ۵-۱۵)

۴- شیوه تعیین مرز بر پایه خط القعر

یکی از مرسوم‌ترین روشها برای تعیین و تثبیت مرز، بهره‌گیری از روش خط القعر است. امروزه عرف بین المللی کاربرد این روش را برای رودهای قابل کشتیرانی بهترین گزینه می‌داند.

- این روش، نخستین بار در ۱۵۶۰ در مورد رودرن میان فرانسه و سویس به کار گرفته شد و در پیمان وستفالی (۱۶۴۸) میان آن دو کشور، خط القعر مورد داوری قرار گرفت. در قراردادهای ارزروم دوم ۱۸۴۳ و سرحدی ۱۹۳۷ و الجزایر ۱۹۷۵ خط القعر مرز آبی ایران و عثمانی و ایران و عراق تعیین شد.

مقدار آب در فصول گوناگون سال متغیر است و مقدار آن جمع بده (دبی) آبهای کارون، دجله و فرات است. این مقدار در فصول بارندگی زیاد، اما در فصول کم آبی کمتر می‌شود. میانگین بده آن در قرنه ۱۲۰۰ متر مکعب در ثانیه است. (دانشور، ۱۳۵۲، ۲)

عراق رودخانه داخلی همیشگی و مهمی ندارد و شریانه‌های آبی از بیرون از آن کشور سرچشمه می‌گیرد. (جدولهای ۲ و ۳)

شیوه‌های تعیین مرز رودخانه‌ای

۱- روش تعیین خط مرزی در يك سوی رودخانه: در این روش، حد جزر، یا حد مد آب رودخانه (بسته به توافق طرفین) را در کرانه يك کشور بعنوان مرز تعیین می‌کنند. بدین سان، حق بهره‌برداری از رودخانه به دولت مقابل داده می‌شود و رودخانه زیر حاکمیت يك دولت درمی‌آید.

۲- روش تعیین خطوط مرزی در دو کناره رودخانه: در این روش دو دولت توافق می‌کنند که کرانه خود را به هنگام جزر یا مد آب بعنوان مرز بپذیرند. در این صورت، رودخانه زیر حاکمیت مشترک دو کشور خواهد بود.

۳- شیوه تعیین مرز بر پایه خط نیمساز خط نیمساز خطی است که فاصله هر نقطه از آن تا

جدول شماره ۱- حجم آب موجود در هیدروسفر

حجم کل آب موجود در جهان	۱,۳۸۶,۰۰۰,۰۰۰ کیلومتر مکعب
آب اقیانوسها	۱,۳۳۸,۰۰۰,۰۰۰ کیلومتر مکعب
آب اتمسفری	۱۲,۹۰۰ کیلومتر مکعب
آبهای شور	۱,۳۵۰,۹۷۰,۰۰۰ کیلومتر مکعب
آبهای شیرین	۳۵,۰۳۰,۰۰۰
آبهای سطحی	۱۱,۶۳۰,۰۰۰ کیلومتر مکعب
آبهای زیرزمینی	۲۳,۴۰۰,۰۰۰ کیلومتر مکعب
حجم یخچالها	۲۴,۰۶۴,۰۰۰ کیلومتر مکعب
حجم دریاچه‌ها	۱۰۲,۵۰۰ کیلومتر مکعب
رودخانه‌ها	۲,۱۲۰ کیلومتر مکعب
	۹۶/۵٪ کل آب جهان
	۰/۸٪ کل آب جهان

۵. نقاط قوت و ضعف خط القعر و خط نیمساز
- خط نیمساز، خط مرزی آشکار و روشن است، اما خط القعر در واقع منطقه مرزی است.

- خط القعر به معنای تضمین شدن برابری حق کشتیرانی برای دو کشور هم مرز است، اما خط نیمساز در مورد رودهای غیر قابل کشتیرانی به کار گرفته می شود.

- خط نیمساز را به آسانی می توان مشخص کرد، اما پیدا کردن خط القعر به کندی صورت می گیرد، بویژه اگر رودخانه شاخه های زیاد داشته باشد.

- خط نیمساز پایدارتر از خط القعر است، زیرا خط القعر همواره دستخوش دگرگونی است. (فرشاد گهر، ۱۳۶۷، ۲۲)

۶. شیوه تعیین مرز ترکیبی

گاهی کشورهای واقع در دو سوی رودخانه، برای بهره گیری بهتر از آن برای کشتیرانی و نیز روشن بودن مرز خود، روش ترکیبی خط نیمساز و خط تالوگ را برمی گزینند یا در مسیر رودخانه، در مناطقی خط تالوگ و در مناطقی خط نیمساز را مرز قرار می دهند.

اروند رود و پیمانهای تاریخی

در گذر صدها سال همسایگی ایران با عثمانی (و سپس عراق)، در گیریهای بسیار میان دو طرف رخ داده

و پس از چندی به صلح و بسته شدن پیمان انجامیده است. اختلافهای سرزمینی و آبی از مسائلی بوده که زمینه ساز چندین عهدنامه شده است و در زیر به مهمترین آنها اشاره می شود:

۱- عهدنامه ارزروم اول (۱۸۴۳)

این عهدنامه از يك سو نمایانگر واپسین دوره تاریخی روابط ایران و عثمانی، و از سوی دیگر پایه گذار روابط ایران با دولت جدید عراق است. اهمیت این عهدنامه به دلایل زیر است:

۱. همه اختلافهای ایران و عثمانی در گذر سده ها در آن متبلور است؛ از همین رو جامع ترین قرارداد است که تا آن هنگام میان ایران و عثمانی بسته شده است.

۲. برای نخستین بار، مرزهای زمینی و آبی ایران با همسایه باختری را مشخص کرده است.

۳. در آن، برای نخستین بار از اروندرود و رژیم حقوقی آن سخن به میان آمده است.

۴. مرزهای کنونی ایران و عراق، با تغییراتی اندک، بر پایه همین عهدنامه تعیین شده است.

(ولدانی، ۱۳۷۶، ۷۶)

۲- پروتکل تهران (۱۹۱۱)

بر پایه ماده نخست این پروتکل، قرار شد در کمیسیون که برای تعیین مرزهای دو کشور تشکیل

جدول ۲- ویژگیهای رودهای پر آب مرزی ایران و عراق

ردیف	نام رود	حوزه جغرافیایی	درازای به کیلومتر	شیب به درصد	مسیر کلی	ریزابه به	میانگین آبدهی سالانه به میلیون متر مکعب	میانگین بارندگی وسعت حوضه آبرگیر به کیلومتر مربع
۱	کارون	لرستان و خوزستان	۸۹۰	۳٪	جنوب خاوری	-	۱۸/۷۰۰	۶۰۵۰۰
۲	کرخه	باختران، لرستان ایلام، خوزستان	۷۵۵	۲٪	جنوب خاوری	-	۶	۴۶۰۰۰
۳	دز	لرستان و خوزستان	۵۱۵	۴٪	جنوبی	کارون	۷/۳۹۶	۲۱۱۰۰
۴	زیمکان	لرستان و باختران	۱۶۰	۱	شمال باختری	سردر بند خان	۱۸/۵	۲۴۰۰
۵	چنگوله	ایلام	۸۴	۱	جنوب باختری	دجله	-	۱۲۰۰
۶	آب سیروان	کردستان و باختران	۱۰۰	۷٪	باختری	دیاله	۱۱۰۰	-
۷	زاب کوچک	آذربایجان باختری	۱۸۰	۱/۴	جنوب خاوری	زاب کوچک	۱/۲۸۰	-
۸	کنجان چم	ایلام	۹۰	۱/۸	جنوب باختری	-	-	۲۴۰۰

می‌شود، تنها نمایندگان ایران و عثمانی عضویت داشته باشند.

بر پایه ماده ۴ پروتکل تهران، دو کشور موافقت کردند اختلاف‌های مربوط به تفسیر یا اجرای پاره‌ای از مواد عهدنامه ارزروم (۱۲۶۳) را به جای ارجاع به نمایندگان دو دولت میانجی، به دیوان داوری لاهه ارجاع کنند.

دو طرف در پروتکل تهران يك اصل معتبر حقوق بین‌الملل را به رسمیت شناختند؛ به این معنا که اعلام کردند اشغال نظامی يك منطقه، برخلاف گذشته، دلیل مشروع بودن مالکیت آن نیست. (پارسا دوست، ۱۳۶۹، ۱۳۴)

۳- پروتکل اسلامبول (۱۹۱۳)

پروتکل اسلامبول در تاریخ اختلاف‌های ایران و عراق از اهمیت ویژه برخوردار است. این پروتکل، شالوده دو پیمان مهم مرزی قرار گرفته، که پس از استقلال عراق میان دو کشور به امضاء رسیده است. این دو پیمان، یکی عهدنامه سرحدی ۱۳۱۶ ش (۱۹۳۷) و دیگری قرارداد مرزی و حسن همجواری ۱۳۵۴ ش (۱۹۷۵) ایران و

عراق است.

این پروتکل يك مقدمه و ۸ ماده دارد. مقدمه به نسبت طولانی است و به مکاتبات روسیه و انگلستان با عثمانی اشاره دارد. ماده ۱ پروتکل نیز بسیار طولانی است. در این ماده، سراسر مرز ایران و عثمانی (از شمال تا جنوب) با ذکر نام نقاط و خط سیر مرز با تفصیل مشخص و معین شده است. بخش پایانی این ماده به تحدید مرزهای دو کشور در اروندرود مربوط می‌شود. (پارسا دوست، ۱۳۶۹، ۵۲۱)

پروتکل اسلامبول ۱۳۳۱ (۱۹۱۳)، و صورتجلسات کمیسیون تحدید حدود ۱۳۳۲ (۱۹۱۴) که در سایه مداخله دولتهای استعماری وقت، بخشی از خاک و آبهای ایران را به عثمانی واگذار می‌کرد، هرگز صورت قطعی و قانونی به خود نگرفت و به تصویب مجالس قانونگذاری دو کشور نرسید. علت غیرقانونی بودن پروتکل یادشده آن بود که دولت ترکیه، جانشین امپراتوری عثمانی، اعلام کرد که پروتکل اسلامبول را نمی‌توان يك سند سیاسی معتبر دانست، زیرا شکلی که

جدول ۳- رودهای مرزی ایران و عراق

ردیف	نام رود	موقع جغرافیایی	درازایه کیلومتر در ایران (۱)	درازایه کیلومتر مرز مشترک ایران و عراق (۲)
۱	زاب کوچک	آذربایجان باختری	۱۵۵	۴۵
۲	قزلبه سو	کردستان	۲۸	۱۵
۳	کنگاگوش	کرمانشاه	۷۹	۷۵
۴	الوند	کرمانشاه	۱۱۷	۵۵
۵	قوره تو	کرمانشاه	۴۵	۳۴
۶	زیمکان	کرمانشاه	۱۰	-
۷	آب سیروان	کرمانشاه	۹۵	۴۲
۸	چنگوله	ایلام	۸۲	-
۹	تلخاب	ایلام	۵۰	۴
۱۰	کنجان چم	ایلام	۶۹	۲۰۵
۱۱	دویرج	ایلام	۲۰۲	۲۵
۱۲	میمه	ایلام	۱۶۱	۲۵

منبع ۱: فرهنگ جغرافیایی رودهای کشور

منبع ۲: شناسنامه جغرافیای طبیعی ایران

بین‌الملل برای تعیین مرز در رودخانه‌های مرزی و مشترک است، برای مرز دو کشور تنها در مقابل بندر آبادان (و آنهم حدود ۷ کیلومتر) تالوگ به کار گرفته شد (نقشه ۲)، نه برای سراسر اروندرود. (پارسادوست، ۱۳۶۹، ۲۰۵-۲۰۲؛ ولدانی، ۱۳۷۶، ۱۹۰؛ هاتف، ۱۳۷۱، ۹۲)

دولت عراق از ۱۳۱۶ تا ۱۳۳۷ به مدت ۲۱ سال نه تنها کوششی برای اجرای مقررات عهدنامه نکرد، بلکه با اشکال تراشی مانع اجرای آن می‌شد. سرانجام آن عهدنامه به دلایل زیر از سوی ایران و سپس از سوی عراق در ۱۳۴۸ لغو شد.

۱. دلایل حقوقی ایران

الف) نقص مواد ۴ و ۵ عهدنامه و ماده ۲ پروتکل ضمیمه آن

ب) عدم امکان اجرای عهدنامه ۱۳۱۶

پ) فشار بریتانیا بر ایران

ت) اصل تغییر اساسی اوضاع و احوال

ث) تعارض عهدنامه ۱۳۱۶ با مقررات حقوق بین‌الملل.

۲. دلایل حقوقی عراق

الف) نقص مواد ۴ و ۵ عهدنامه و ماده ۲ پروتکل ضمیمه آن

ب) اصل تغییر اساسی اوضاع و احوال (ولدانی، ۱۳۷۶، ۳۸۲-۳۷۷؛ هاتف، ۱۳۷۱، ۱۱۵)

۵. قرارداد ۱۹۷۵ الجزایر

این قرارداد (۱۹۷۵) جامع‌ترین، عادلانه‌ترین و دقیق‌ترین قرارداد پیرامون اختلافهای مرزی سرزمینی و رودخانه‌ای دو کشور است.

در اعلامیه الجزایر آمده است که دو طرف تصمیم گرفته‌اند:

۱. مرزهای زمینی خود را بر اساس پروتکل اسلامبول ۱۹۱۳ و صورت جلسه تحدید حدود ۱۹۱۴ تعیین کنند.

۲. مرزهای آبی خود را بر اساس خط القعر مشخص کنند. (نقشه ۳)

۳. دو طرف در مرزهای خود کنترلی مؤثر و دقیق اعمال کنند.

این عهدنامه دارای يك مقدمه، هشت ماده، يك الحاقیه

برای اعتبار آن لازم است به خود نگرفته است؛ به این معنا که نه به تصدیق مجلس مبعوثان عثمانی رسیده و نه به تصویب سلطان که رییس قوه مجریه بوده است. بنابراین پروتکل یاد شده باطل و بلااثر مانده است.

در ایران نیز اصل ۲۲ قانون اساسی مصوب ۱۹۰۶، که ۷ سال پیش از آن پروتکل به تصویب رسیده بود، مقرر می‌داشت:

«مواردی که . . . تغییر در حدود و ثغور مملکت لزوم پیدا می‌کند به تصویب مجلس شورای ملی خواهد رسید.» (پارسادوست، ۱۳۶۹، ۱۴۹)

۴. عهدنامه (۱۹۳۷)

عهدنامه سرحدی ۱۳۱۶ يك مقدمه و ۶ ماده دارد. ماده ۱- بر پایه این ماده دولت ایران زیر فشار دولت بریتانیا و برخلاف خواست خود پذیرفت که پروتکل ۴ نوامبر ۱۹۱۳ و صورت جلسات کمیسیون تحدید حدود ۱۹۱۴ معتبر است و دو طرف موظف به مراعات آنها هستند.

ماده ۲- این ماده به تعیین مرز دو کشور در اروندرود مربوط می‌شد. در این ماده، برای نخستین بار واژه تالوگ وارد قرارداد های ایران و همسایه باختری شد، ولی با آنکه خط تالوگ يك قاعده شناخته شده حقوق

○ ایران و عراق از دید اقلیمی در منطقه

معتدله شمالی قرار گرفته‌اند. حجم بارش در ایران کمتر از عراق است، و سرازیر شدن آبهای سطحی از مرزهای ایران به کشورهای همسایه از جمله عراق، بخش بزرگی از این منابع را از دسترس ایران خارج می‌کند.

همسایگی و اشتراکات فرهنگی و مذهبی ایران و عراق مانع از کشمکش و برخورد میان آنها نشده است. اختلافهای مرزی و سرزمینی، ژرفترین لایه بروز درگیری میان دو طرف بوده و هست و اروندرود نماد این اختلافها به شمار می‌رود.

و سه پروتکل است:

۱. پروتکل راجع به علامت گذاری مجدد و مرز زمینی بین ایران و عراق
۲. پروتکل راجع به تعیین مرز رودخانه‌ای بین ایران و عراق
۳. پروتکل راجع به تعیین امنیت در مرز ایران و عراق
۴. الحاقیه مربوط به بند ۵ و ۶ عهدنامه همچنین این عهدنامه چهار موافقت نامه تکمیلی دارد
۱. موافقت نامه راجع به مقررات کشتی رانی در اروندرود
۲. موافقت نامه راجع به استفاده از آب رودهای مرزی
۳. موافقت نامه راجع به تعلیف احشام
۴. موافقت نامه راجع به کلانتران مرزی (پیشگاهی فرد، ۱۳۸۴، صص ۱۲۳-۱۲۰)

آب عامل توسعه و همگرایی منطقه‌ای

بزرگترین تنگنای جغرافیایی عراق، کمبود دسترسی به آبهای آزاد است. عراق تنها در محدوده‌ای چند کیلومتری به آبهای آزاد دسترسی دارد.

چشم انداز همکاریهای ایران و عراق طیفی گسترده را در بر می گیرد. موقع جغرافیایی و استراتژیک دو کشور، علایق فراوان مذهبی و فرهنگی، مرادوات اقتصادی، بازرگانی و ترابری، بخشی از این زمینه‌هاست. اروندرود می تواند زمینه ساز تحولات آبی و اقتصادی بسیار میان دو طرف گردد. (عزتی، ۱۳۸۴، ۳۸۹)

دسترسی عراق به آبهای آزاد از راه کشورهای ایران و کویت میسر است و دولت آن کشور بارها کوشیده است با به دست دادن تعریفی تازه از مرزهایش با ایران و کویت، مشکل را به گونه‌ای از میان بردارد. (کریمی پور، ۱۳۸۰، ۵۱)

هر چند کشورهای خاورمیانه و عراق در مسیر بادهای باران آور مدیترانه‌ای قرار دارند، با این حال کمبود آب و خشکسالی، آن کشورها را هراز چندگاه دچار کم آبی کرده و حتا به مرز بحران کشانده است. (نقشه ۴) برای از میان برداشتن این معضل، انتقال آب از دیگر کشورهایی که حوزه آبخیز گسترده دارند در

○ پروتکل اسلامبول و صورتجلسات کمیسیون تحدید حدود که در سایه مداخله دولتهای استعماری وقت، بخشی از خاک و آبهای ایران را به عثمانی واگذار می کرد، هرگز صورت قطعی و قانونی به خود نگرفت و به تصویب مجالس قانونگذاری دو کشور نرسید. علت غیرقانونی بودن پروتکل یادشده آن بود که دولت ترکیه، جانشین امپراتوری عثمانی، اعلام کرد که پروتکل اسلامبول را نمی توان يك سند سیاسی معتبر دانست، زیرا شکلی که برای اعتبار آن لازم است به خود نگرفته است؛ به این معنا که نه به تصدیق مجلس مبعوثان عثمانی رسیده و نه به تصویب سلطان که رئیس قوه مجریه بوده است. بنابراین پروتکل یاد شده باطل و بلااثر مانده است.

دستور کار قرار گرفته است.

کشیدن خط لوله آب از ترکیه به عراق و انتقال آب از ایران به کشورهای حاشیه جنوبی خلیج فارس، نمونه‌ای از راهبردهای تأمین منابع از آب همسایگان است. (فغانی، ۱۳۷۸، ۵۲)

در این میان، ترکیه با برخورداری از منابع آب فراوان، نقش حیاتی در هیدروپولیتیک کشورهای همسایه بویژه عراق و سوریه بازی می کند.

برخورداری ایران از سواحل طولانی در جنوب، دست کم گرفتن جایگاه اروندرود و وجود پاره‌ای ملاحظات سیاسی و اجتماعی، از عوامل کم اهمیت شمرده شدن هیدروپولیتیک ایران در برخورد با عراق است.

بهره برداری مشترک از این آبراه در مسیرهای قابل کشتریانی، رونق دوباره بازرگانی آبادان و خرمشهر در ایران و بصره و زبیر در عراق را به دنبال دارد.

- مهندسين مشاور جاماب) ۱۳۷۳
۱۶. جعفری، عباس، شناسنامه جغرافیای طبیعی ایران، گیتاشناسی، چ چهارم، ۱۳۷۴
۱۷. میرزایی، محمد علی، «کلیات رودهای مرزی»، رشد آموزش جغرافیا، شماره ۸۷، بهار ۱۳۸۶
۱۸. بنیاد برآب (ویژه نامه مدیریت منابع آب)، وزارت نیرو، ۱۳۸۶
۱۹. اطلس کامل گیتاشناسی، گیتاشناسی، چ هجدهم، ۱۳۸۱
۲۰. فرهنگ جغرافیایی رودهای کشور، چ چهارم، (حوضه آبریز خلیج فارس و دریای عمان)، سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح، ۱۳۸۴
۲۱. جعفری، عباس، گیتاشناسی ایران، ج دوم (رودها و رودنامه ایران)، گیتاشناسی، ۱۳۷۲
۲۲. حافظ نیا، محمدرضا، جغرافیای سیاسی ایران، سمت، ۱۳۸۱
۲۳. نامی، محمدپور، محمد حسن و علی، جغرافیای کشور عراق (با تکیه بر مسائل ژئوپلیتیک)، سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح، ۱۳۸۷
۲۴. فغانی، حجت‌الله، ابعاد سیاسی، امنیتی بحران آب در خاورمیانه عربی، دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی، ۱۳۷۸

منابع لاتین:

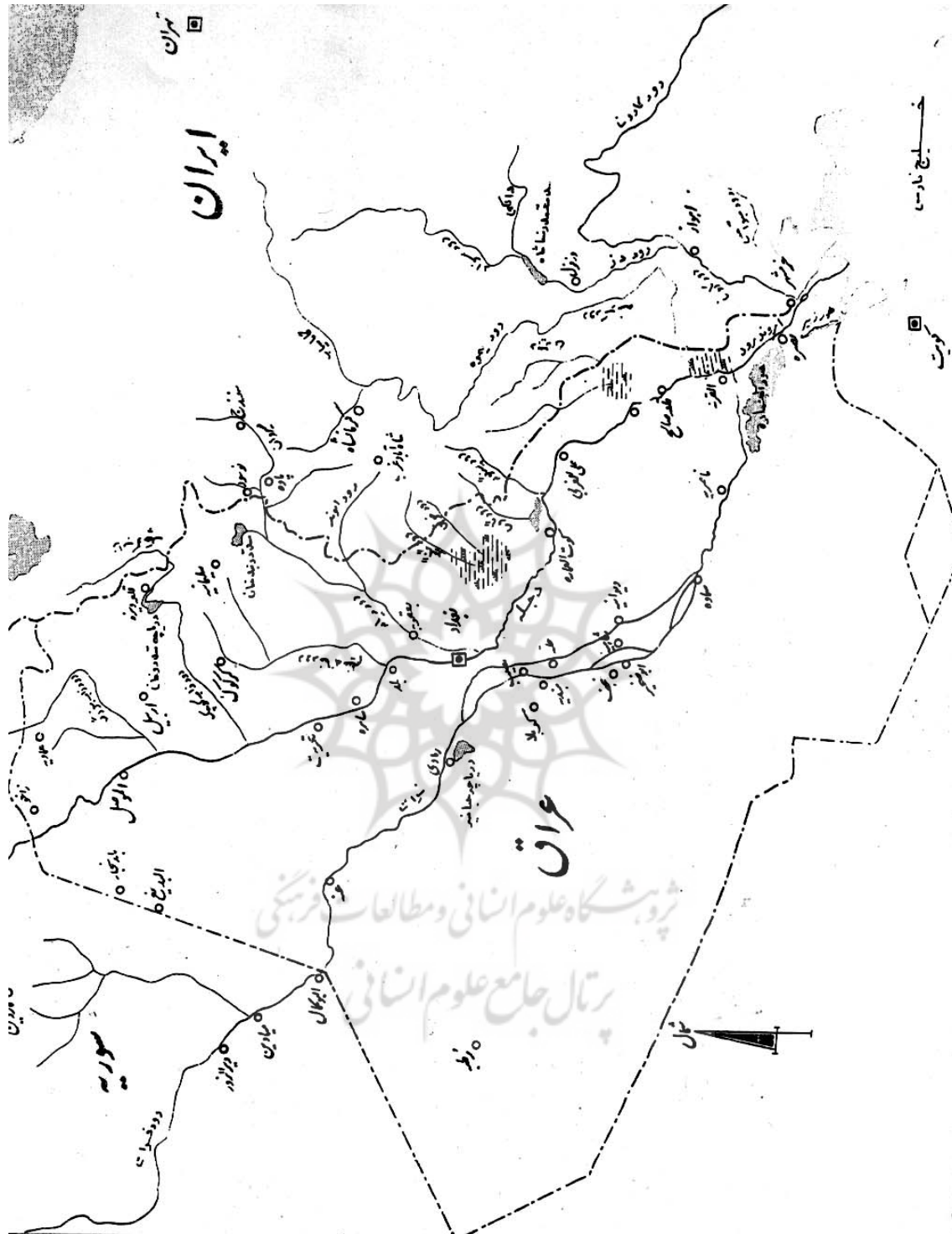
1. Glordano, Wolf; Meredith, Mark, Aaron, "The geography of water conflict and cooperation", **The Geography Journal**, Vol 168, No 4, December 2002
2. Amery, Hussein, Water War in the Middle East: A Looming Threat", **The Geograohy Journal**, Vol 168, No 4, December 2002
3. "Legal Aspects of the Shatt - al - Arab Frontier", **The International and Comparative Law Quarterly**, Vol 9, No 2. Apr 1960
4. S.H. Amin, "The Iran- Iraq Cinflict: Legal Implication", **The International and Comparative Law Quarterly**, Vol 31-1982
5. S. mc Caffrey, **The Law of International Water Courses**, Oxford Unirersity Press, 2001
6. Taylor, Flint; Peter, Colin, **Political Geography**, Forth Edition, Prentice Hall - 2000
7. www. Wnn. Ir
8. www. Wrm. Ir
9. www. Tstor. Org
10. www. meo. org. ir
11. www. irandoc. ir
12. www. Sci. org. ir
13. www. Arvand freezon. com
14. www. iricd. gor.ir

باتلاقها در مناطق مورد بحث، خاستگاه منافع اقتصادی و کشاورزی مشترک است. باتلاقها بعنوان محیطی آبی خاکی، قابلیت‌های منحصر به فرد دارند و خشک شدن آنها پیامدهای زیانبار زیست محیطی و اقتصادی خواهد داشت. با مدیریت درست و علمی این محیطها، منافع اقتصادی چشمگیر برای دو طرف به بار خواهد آمد.

منابع فارسی:

۱. «آب، امنیت و خاورمیانه»، گزارش مؤسسه مطالعات استراتژیک لندن، ترجمه پیروز ایزدی، دانشگاه امام حسین، ۱۳۷۲
۲. کریمی پور، یدالله، مقدمه‌ای بر ایران و همسایگان (منابع تنش و تهدید)، جهاد دانشگاهی تربیت معلم، ۱۳۸۰
۳. ولایتی، سعدالله، جغرافیای آب‌ها، جهاد دانشگاهی مشهد، ۱۳۸۳
۴. صفوی، یحیی، مقدمه‌ای بر جغرافیای نظامی ایران، ج اول (شمال و شمال غرب کشور)، سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح، چ سوم، ۱۳۸۲
۵. بای، یارمحمد، هیدروپولیتیک رودهای مرزی، مؤسسه فرهنگی مطالعات و تحقیقات بین‌المللی ابرار معاصر تهران، ۱۳۸۴
۶. دانشور، علی، شناخت اروند از نظر جغرافیای طبیعی، سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح، ۱۳۵۱
۷. هاتف، محمود، ایران و عراق و مسأله اروندرود، پازنگ، ۱۳۷۱
۸. جعفری ولدانی، اصغر، بررسی تاریخی اختلافات مرزی ایران و عراق، دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی، چ سوم، ۱۳۷۶
۹. فرشاد گهر، ناصر، اروندرود و نظام حقوقی رودهای بین‌المللی، دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی، ۱۳۶۷
۱۰. یارسادوست، منوچهر، ریشه‌های تاریخی اختلافات ایران و عراق، شرکت سهامی انتشارات، چ چهارم، ۱۳۶۹
۱۱. پیشگاهی فرد، زهرا، مقدمه‌ای بر جغرافیای سیاسی دریاها پاتاکید بر آب‌های ایران، دانشگاه تهران، ۱۳۸۴
۱۲. سیدی، حسن، خط منصف و اصل تقابل، دانشگاه تهران، ۱۳۵۶
۱۳. عزتی، عزت‌الله، تحلیلی بر ژئوپلیتیک ایران و عراق، دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی، چ دوم، ۱۳۸۴
۱۴. حافظ نیا، محمدرضا، روش تحقیق در علوم انسانی، چ سیزدهم، ۱۳۸۶
۱۵. افشین، یدالله، رودخانه‌های ایران، وزارت نیرو (شرکت

اروند رود (شط العرب) و رودخانه‌هایی که از ایران به عراق می‌ریزد

مقیاس ۱:۴۰۰,۰۰۰

منبع: دانشور، ۱۳۵۱

